

Գ Ր Ա Խ Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն

ԵՐԻՅԵԱՆ, Ալէքսանդր.—«Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք XIX դարում: Մասն Ա. (1800—1832 թթ.): Թիֆլիս, տպարան Մ. Մարտիրոսեանի և ընկ.» 1894 թ.: Մեծ ութածալ. ԺՁ+658 երես, տառ № 12: Գինն է 2 ռ. 50 կոպ., ճանապարհածախսով 3 ռուբլի:

Մեր առջև դրած փառաւոր հատորը բոլորովին զուրա է հայոց սովորական հրատարակութիւնների շարքից: Սա մի պատուական աշխատասիրութիւն է, գործ տասնեակ տարիների քրտնաջան աշխատանքի, գլուխ-գործ ժամանակակից հայ պատմագրութեան թէ նիւթերի առատութիւնով և թէ պատմածքի սխտէմականանութեան տեսակէտից: Պարոն Նրիցեանը, որը առհասարակ նորագոյն ժամանակների անցքերին տեղեակ անձի համբաւ ունի—մինչ ալժամ չէր ստեղծել մի խոշոր գործ, որով նա սերտ կապէր ժամանակիս պատմութեան գրականութեան հետ. իւր ներկալ գործքով, սակայն, նա ոչ միայն գալիս է իւր տեղը որոշելու այդ գրականութեան մէջ, այլ և մի փառաւոր արձան է կանգնեցնում ռուսահայերի պատմական գրականութեանը 19-երորդ դարում:

Ճիշդ է, ալսպիսի կարծիք լայտնելու համար զգուշութիւնը մեզ պէտք է թելադրէր սպասել խոստացած երկրորդ հատորին, բայց այս առաջին հատորով ամբողջ գործքի ընդհանուր բնաւորութիւնը արդէն որոշւած կարելի է համարել: Եւ նորանով մեծ գրականներ են տրւած որ առնւազն պատմութիւնը՝ սկսած 1832-ից մինչ 1857 թականը, որ ընդգրկում է Յովհաննէս Կարբեցու և Ներսէս Աշտարակեցու կաթողիկոսութիւնները, արժանաւոր շարունակութիւնը կը լինի այս առաջին հատորին, թէև խոստացած երկրորդ հատորը պէտք է պարունակի նաև Մատթէոս, Գեորգ IV և Մակարի կաթողիկոսութիւնները:

Այս առաջին հատորը բովանդակում է Յովսէփի, Դաւթի, Դանիէլի և Նփրեմի կաթողիկոսութիւնները և նոցա ժամանակակից ռուսահայոյց

պատմութիւնը, որքանով անցքերը վերաբերում են քաղաքական կեանքին: Ընթերցողների ահազին մեծամասնութեան համար մեր դարու հաւոյց ալդ շրջանի պատմութեան մանրամասնութիւնները գրեթէ կատարելապէս անչափ էին: Ահա ինչու ընթերցողների ընդհանրութեան համար Նրիցեանի պատմութիւնը նոյնքան մի «լատնութիւն» է որքան լատնութիւն էր Բաֆֆիի «Խամաւելի Մելլիքութիւնները»: Դորա պատճառը անշուշտ պատմական գրեթէներին մեծ սակաւութիւնն է և պատմական հետազոտութիւններին նւիրած ձեռնհաս անձերի գրեթէ բացակայութիւնը:

Պարոն Նրիցեանը սկսում է իւր պատմութիւնը Յովսէփ արքեպիսկոպոսի կաթողիկոս ընտրելուց 1800 թւականին: Այդ ժամանակ էջմիածինը գտնուում էր դեռ ևս պարսից սահմաններում. բայց կարեւոր է որ Յովսէփի կաթողիկոսի ընտրելովն է առաջին անգամ սկսում ռուսական քաղաքականութեան միջամտութիւնը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսների ընտրութեան և առ հասարակ էջմիածնի գործերի վերաբերմամբ: Այդ հանգամանքը մէկն է գրքի մէջ շօշափած բաղմաթիւ ալ նշանաւոր կէտերից, և նորա զարգացմանը թող է տալիս լաւ հետեւելու պ. Նրեցեանի աշխատութիւնը: Մինչ ալդ ժամանակ կաթողիկոսի ընտրութիւնը, որ կատարւում էր էջմիածնի միաբանութեան, ռուսահայոց աւազանիների մասնակցութեամբ և Պոլսի ազգայինների հաւանութեամբ, ենթարկւած էր թէ պարսից և թէ տաճկաց պետութիւնների ազդեցու-

թեանը. դորա վրալ ալժամ եկաւ ռուսեկացաւ ռուսաց քաղաքականութեան ազդեցութիւնը: Շնորհիւ ալդ բանի, եթէ մինչ ալժամ նորընտիր կաթողիկոսին ճանաչելու համար հարկաւոր էր պարսից հրովարտակ, բայց մանաւանդ թիւրքաց Սուլթանի Ֆերմանը, ալժամ արտաքին կողմից տաճկական Ֆերմանը դեռ ևս մնալով իբր գլխաւոր պալման՝ դորա վրալ աւեկացաւ ռուսայ կալսերական հաստատութեան թուղթը: Բայց նկատելու արժանի է, որ ալդ կարգը հազիւ տեսց մի տասնեակ տարի, և գործադրեց միայն Յովսէփի և Դանիէլի ընտրութիւնների համար, աչնպէս որ Դանիէլի չաջորդ Նիւրեմի կաթողիկոսանալը կատարեց ազգային ընտրութեամբ, բայց միայն ռուսաց հաստատութեամբ՝ առանց հետամուտ լինելու Սուլթանի Ֆերման ստանալուն, չնայած որ էջմիածինը դեռ ևս ռուսաց հողի վրալ չէր: Եւ Պոլսեցի հայերին չաջորդեց աչնու ամենաաչիւ տաճկաց կառավարութիւնից թուլտուութիւն ստանալ նոր կաթողիկոսի անունը չիշատակել: Նիւրեմի չաջորդ Յովհաննէս Կարբեցու կաթողիկոսանալը կատարեց, երբ Արարատեան աշխարհը (Նրեանի խանութիւնը) էջմիածնով հանդերձ՝ ռուսաց էր պատկանում: Այդտեղ մենք տեսնում ենք որ կաթողիկոսական ընտրութիւնը կատարւում է արդէն աւելի անմիջական ազդեցութեան ներքոյ ռուսաց տեղական (Ալմկասեան) իշխանութեան և, ընտրութեամբ էջմիածնի միաբանութեան, որին ներկայ է լինում ռուսաց կառավարութեան ներ-

կազացուցիչը. երկու կանգիդատները առաջարկում են հալ աշխարհական ազգանքների հաւանութեանը և ապա ռուսաց կալսեր հաստատութեանը:

Այդ ժամանականից Տաճկական-Պարսկական կառավարութիւններին միայն հաղորդում էր կատարած ակտի մասին:

Ռուսաց միջամտութիւնը 1800 թվականին արդարացնում էր ռուսաց տէրութեան կողմից նրանով, որ Ռուսաստանում ևս Հալսեր կալին, կար նաև հալոց մի թեմ (Հաշտարխանինը, որովհետև այդ ժամանակ Բեսարաբլայի անկախ թեմ դեռ ևս չկար): Ապա այդ հանգամանքը աւելի ծանրակշիռ դառաւ, երբ Վրաստանը միացւեց Ռուսաստանին, իսկ Վրաստանում հաստատւած էր հալոց թեմ դեռ վրաց ժամանակ: Դորա վրայ լիտու աւելացաւ Արարատի աշխարհի նւաճումը 1827—28 թ., որով արդէն իսպառ վերացաւ պարսից և տաճկական կառավարութիւնների ազդեցութիւնը և կաթողիկոսական ընտրութեան հաստատելու պահանջը նոցա կողմից:

Ռուսաց կառավարութեան միջամտութեանը կաթողիկոսական ընտրութեան մէջ դարու սկզբում, անկասկած, մեծապէս նպաստել է այս հանգամանքը որ այդ ժամանակ հալ եպիսկոպոսների մէջ եղել է Յովսէփ արքեպիսկոպոս իշխան Արղութեանը: Ռուսաստանի հալոց թեմի առաջնորդը՝ ալն ժամանակաւ հոգևորականութեան մէջ այդ խոշորագոյն անձնաւորութիւնը, որը կաթողիկոսութեան բնական թեկնածուն էր

Ղուկաս կաթողիկոսի մահանից չետոյ († 1799, դեկտ. 25): Եւ թէ որքան սերտ կապ կար ռուսաց միջամտութեան խնդրի և Յովսէփ անձնաւորութեան մէջ, այդ երևում է նրանից, որ ռուսաց առաջին միջամտութիւնը եղաւ նոյն այդ Յովսէփի օգտին, ընդդէմ Էջմիածնի միաբանութեան տրամադրութեան, որը հարկադրւած եղաւ իր առաջին վճիռը իջողաւ (Տաճկահալ) Դանիէլի փոխել և սորա հետ միասին նաև Յովսէփին ընտրելի համարել, վերջնական ընտրութիւնը Պոլսեցիներին թողնելով: Եւ այդ բաւական չեղաւ. ռուսաց դեսպանի ջանքերով Դանիէլ և նորա կուսակիցները Պոլսում աքսորւեցին և Յովսէփը չաղթանակը տարաւ ահա այդ գնով:

Միջամտութեան ուժգնութիւնը պակաս սաստիկ չէր, բայց և աւելի աղէտալի էր՝ Յովսէփի չաջորդ Դանիթ եպիսկոպոս Ղորդանեանի կաթողիկոսանալու խնդրում, ընդդէմ նոյն Դանիէլի և ընդդէմ Էջմիածնի միաբանութեան, ընդդէմ հալ ժողովրդի կամքի, բացառութեամբ սակաւ թիֆլիսի Դաւթեան կուսակիցների: Եւ միմիայն կալսր Ալէքսանդր I-ի անձնական արժանիքին պէտք է վերագրել, որ Դանիթ-Դանիեան խալտառակութեանը վերջ տրւեց Դանիէլի հաստատութեամբ, թէև գործը դորանով իսկոյն չդադարեց:

Եւ միթէ սա մի պատահական բան էր, որ թէ Յովսէփի և թէ Դաւթի խնդրում համազգային տրամադրութեան հակառակ գործողները թիֆլիսի հալ ազգանքներն էին? Անշուշտ դա պատահական չէր, իշխ-

ները դրած վրաց արքունիքի և ռուսաց կառավարութեան պաշտպանութեան վրայ և այդ զօրութիւններով ճնշումն դործ դնելով Երևանի Սարդարի վրայ—Թիֆլիսի առաջանինքը ցոյց տւին թէ ինչ հասկացողութիւն ունէին ազգակիւն ընտրութեան մասին և թէ ինչպէս էին նոքա իրանց զգացումներով կապւած մնացեալ հայութեան հետ։ Եւ ի՞նչ օգուտ էր զէպըստ կար մի անդիմադրելի հանգամանք—արքայիս կոպոսի անձնական զերազսնցութիւնը, Վաւթի զէպըստ ալ խօսմ լսագաւ բացակայում էր։

Վանիէլի վերջնական ընտրութիւնը և տէրութիւնների կողմից ճանաչելը, սակայն, մի մեծ բարոյական չափանակ էր աղլի ընդհանրութեան համար։ Վանիէլը ընտրւած էր 1800-ին և չաջողեց. ընտրեց նաև Յովսէփից լետու—կրկին չաջողեց Վաւթի պատճառով. քաջեց սնուր անարգանքներ Վաւթի և Երևանի խանի և պարսից Շահի ձեռքից—բայց աղլի կամքը իւր չափանակը տարաւ, և Վանիէլը բարձրացաւ դահ—ստիպւած հաւանութեամբ բոլոր երեք զետեթիւններին։

Վանիէլի չաջող Նփրեմի կաթողիկոսանալը եղաւ դեռ ևս աչն ժամանակ (1809), երբ Էջմիածինը պարսից հողի վրայ դառնալու պատճառով պարսից հաւանութիւնը անհրաժեշտ պալման էր, և երբ դեռ կենդանի էր պարսիկների մտերիմ գահընկեց Վաւթը, որը նորից կարող էր գլուխ բարձրացնել։ Բայց արդէն աչնքան զգուշ էր պարսից տիրապետութիւնը, աչնքան խախտ-

ւած Էջմիածնի անդորրութիւնը և նոյնքան աւելի գերադասելի էր համարում ռուսաց համակրութիւնը ու համաձայնութիւնը ալ խնդրում, որ դեռ ևս Վանիէլի կենդանութեան օրով, նորա իսկ ցանկութեամբ Էջմիածնից խնդիրը գնաց Պետերբուրգ, ռուսաց կայսրին՝ Ռուսաստանի թեմի առաջնորդ (Վաւթի թշնամի) Նփրեմի հպիսկոպոսին կաթողիկոս հաստատելու համար, որ և կատարեց արդէն Վանիէլի շուտահաս մահանցինց լետու։ Եւ ալ ի կատարեց առանց նախօրօք գիտութեան Տաճկահայերի և առանց բանակցելու անգամ բարձրագոյն Վաւթի հետ։ Աղլիսի վաւթի զրութեան մէջ գտնուելով, Պոսի պատրիարքը և ամիրանները առանց փերմանի էլ կարողացան իրաւունք ձեռք բերել որ Նփրեմ կաթողիկոսի անունը վիշտի Տաճկահայոց եկեղեցիներում։ Բայց ինչ վերաբերում է միջադէպին իրաւունքին՝ Նփրեմի կաթողիկոս հաստատուելը մի կարևոր պատմական թույլ է պէտք է համարել։

Պրն. Նրիցեանի գիրքը, որ իւր սխտեմական պատմածքով առատ նիւթեր է տալիս կաթողիկոսութեան պատմութեան աչ և աչն մոմէտները իրանց պատմական շարադարութեամբ ըմբռնելու համար, իւր էջերի ամենամեծ մասը նւիրում է Նփրեմի կաթողիկոսութեան ժամանակին։ Եւ բնական է ալ. Յովսէփի Վաւթ և Վանիէլ կաթողիկոսութիւնն են անում միաչն ինքը—տասը տարի (1800—1809), միջեռ Նփրեմի կաթողիկոսութիւնը տարածւում է եռապատի կաւի իրկար ժամանակամիջոցի վրայ 1809-ն մինչ 1830 թւականը։ Բայց

միայն ժամանակամիջոցը չէ կարևորը, ալլ և հալոց պատմական կեանքի շատ աւելի մեծ ուժգնութիւնը Եփրեմի ժամանակ և պատմական գրագրութիւնները անհամեմատ աւելի մեծ առատութիւնը:

Գրքի 658 էջերից 612-սը Նւիրաւած է ալլ ժամանակամիջոցին: Եւ պատմութեան ոգին կազմում է ոչ թէ Եփրեմ կաթողիկոսը, ալլ ալլ ժամանակաւ հալոց հոգևորականութեան և կարեւր է ասե՛լ նաև բոլոր Ռուսահալոց իշխող ոգին՝ Ներսէս արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին, (չեւ տովալ կաթողիկոս), ալլ զօրեղ անձնաւորութիւնը՝ որի գործունէութեան մասին ի մօտոյ ծանօթանալուն հնարաւորութիւն է տալիս պ. Նրիցեանի ներկաւ աշխատութիւնը: Ալլ պատմութիւնը լիքն է նաև դրամատիկական լուսններով. Ներսէսի կուրը Թիֆլիսի աւագաների հետ, իբրև վրաստանի հալոց թեմական առաջնորդ, Ներսէսի կատարած դերը Ռուսական պարսկական պատերազմի մէջ 1826 — 28-ին, պարսկահալոց գաղթականութեան խնդրում, Ներսէսի և Կովկասեան տաղանդաւոր և զօրեղ կուսակալ Պասկեիչի ընդհարումները, ալլ ամենի գեղեցիկ պատկերացումը դարձնում են պ. Նրիցեանի գիրքը նաև լոկ ընթերցանութեան համար մի վերին աստիճանի հետաքրքրական պատմութիւն:

Պր. Նրիցեանը զուրս է բերում Ներսէս Աշտարակեցուն իբր մի հոգևորականի, զօրեղ և անընկճելի կամքով, խելօք, հեռատես, և իբր մի մարդու, որի անձի մէջ կենդրոնանում էր իւր ժամանակաւ ազ-

գային և եկեղեցական քաղաքականութիւնը, բալց և շիտակութեամբ չարած ռուսաց իշխանութեանը: Ներսէսի գէ՛մ գործողները հալերից, աշխարհական թէ հոգևորական, մեկականում են պ. Նրիցեանի գրածքում որպէս ժամանակաւ չարիքներ կամ որպէս ստոր արարածներ: Այսպէս է մեր տպաւորութիւնը պ. Նրիցեանի գրածքից:

Իրողութիւն է նաև, որ Ներսէսը լինելով վրաստանի հալոց թեմական առաջնորդ, իրապէս ոչ միայն ալլ թեմի գործերն էր կառավարում, ալլ և իշխում էր ս. Էջմիածնում, վալեւելով Եփրեմ կաթողիկոսի անսահման հաւատը, անգամ սորա երկուդածութիւնը, որի աչքում Ներսէսը մի տեսակ Վախախնամութեան մարդ էր» (l'homme providenciel): Նոյն իսկ Բեսարաբիա տեղափոխելով Ներսէսը շարունակեց իւր ալլ դերը կատարել, տարածելով իւր հեղինակութիւնը նաև վրաստանի թեմի և Էջմիածնի վրա: Ալլ իշխանութիւնը աչնքան իրական էր, որ Էջմիածնի սինոդական կառավարութիւնը Ներսէսին, Բեսարաբիա, «ամենախոնարհ չալտարարութիւններ» էր ուղարկում, տեղեկացնելով նորան պատահած անցքերի մասին, սպասելով նորա կարգադրութիւններին և մեծարելով նորան իբր «Գերամբարձ մեծանձնութեան Աստուծարեալ տեառն Ներսիսի՝ բարձր սրբադան արքեպիսկոպոսի և ասպետի, ծալրագոյն կառավարչի հոգևորական գործոց» (գրութիւն 1829 թ. չունիսի 30):

Եւ իբօք, Եփրեմի օրօք՝ Ներսէս

արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին հայոց հոգևորական գործերի ծախագոյն կառավարչի դեր էր կատարում, թէ թիֆլիս և թէ փոռոյ Բեսարաբիա եղած ժամանակ, չնայած Պասկելի թշնամութիւններին և հանողութիւններին, ինչ էր ալ. կաթողիկոսական իրաւունքների բռնադատումն (ուզուրպացիա) արդեօք? Պր. Ներցեանի բերած նութեբը բաւարար պատասխան են տալիս այդ հարցին:

Ներսէսը իւր ալդ իրական իշխանութիւնը բանեցնում էր ոչ միայն գիտութեամբ Նիքեմ կաթողիկոսի, այլ և սա ինքն էր որ ամեն կերպ նպաստում էր Ներսէսի օգտին ճանաչել ալդպիսի հեղինակութիւն: Դեռ ևս 1822 թւականին Նիքեմը հրաժարական տեց կաթողիկոսութիւնից, ապաւինելով իրան Ներսէսին, որը ոչ միայն չուցեց օգտել ինքը կաթողիկոսանալու, որպէս ալդ Նիքեմի ջերմ փափագն էր, այլ Ներսէսն էր որ աշխատեց և պահպանեց Նիքեմի օգտին սորա կոչումը և իշխանութիւնը, երբ իբր թէ հրաժարւած Նիքեմը Հաղպատի վանքումն էր առանձնացած: Ապա էջ 599 բերած է Ներսէսին գրած կաթողիկոսի մի գրութիւնը 1828 թւականից, որից պարզ երևում է թէ որքան անկեղծութեամբ նւիրւած էր Նիքեմը Ներսէսին: Ալդ գրութեան մէջ ևս Նիքեմը խնդրում է Ներսէսին «արտասուք հանդերձ» փութալ գալ ժամ լառաջ ի Հայրապետական Աթոռ. մինչև մեռեալ իցեմ. զի անձամբ իմով օծեալ զմիայն արժանաւորդ ալսմ Աթոռոյ՝

Հայրապետ և Կաթողիկոս ընդհանուր ազգիս...»:

Պասկելի ջաղաքականութիւնը, ճիշդ է, ալ վախճանի տարաւ, և Նիքեմի երկրորդ և վերջին հրաժարականից փոռոյ գահ բարձրացողը եղաւ մի մարմնացած սև նախանձ՝ Կարբեցի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, Պասկելի protégé ն. բաւց վերուշեալ ֆակտերը բաւականաչափ պարզում են աչն խնդիրը թէ ինչու էր Աշտարակեցին «ծախագոյն կառավարիչ» հայոց հոգևորական գործերի Նիքեմի օրօք և թէ ինչ բնաւորութիւն ունէր ալդ հեղինակութիւնը: Եւ, պէտք է ասած, ոչ միայն պ. Ներցեանի առաջ բերած իրողութիւններն են ալդ եզրակացութեանը բերում, այլ և ինքն պ. Ներցեանը ալդպէս է մտածում: Նորա ալս առաջին հատորը մի տեսակ ապովէոզ է Ներսէս Աշտարակեցուն, թէ և ոչ մի տեղ նա կողմնապահութեան մէջ իրան չի մատնում, թողնելով որ դոկումէնտները իրանք փաստաբանութիւն կատարեն:

Ներկորդ հատորը սկսւելու է Յովհաննէս Կարբեցու կաթողիկոսութիւնից. բաւց արդէն ալս առաջին հատորում պատմածը ալդ անձի մասին գուշակել է տալիս թէ ինչ դատաստան է սպասում Նիքեմի լաջորդին:

Անշուշտ մենք ալսքանով դեռ ևս չսպառեցինք աչն բոլոր կէտերը, որոնք չօգտւած են պ. Ներցեանի գրքում: Եւ մեր նպատակն էլ չէր ալդ: Ընթերցողին է թողած ալդպիսի կէտեր որոնելը, որովհետև ներկալ գրքում խնդիրներ չեն չօգտի-

ած, ալ միայն սիտէմական պատմութիւն է արած ժամանակի կեանքի Բալց խնդիրներ ուսումնասիրելու համար ալ զ պատմութիւնը թէ նիւթեր է տալիս և թէ ուղեցուց է ծառայում, Պատմած առարկաների թում լինենք ռուս-պարսկական և ռուս տաճկական պատերազմները 1826—27—28 թթ., Պարսկահայերի և Տաճկահայերի զաղթը դէպի ներ

կալ Երևանի նահանգը, Ալեքսանդրապոլ, Նոր-Բալաղէղ, Ալսալցիսա և այլն,

Յանկանում ենք որ ալս գործի շարունակութիւնը իրան երկար սպասել չտալ։ Ուզում ենք հաւատալ հեղինակին որ երկրորդ հատորը իրօք տպւում է։

Ա. Ա.